

К.і.н., доц. Інна Шостак

**Освітня діяльність римо-католицького духовенства
Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині ХІХ століття**

У статті досліджено процес ліквідації римо-католицького парафіяльного шкільництва на Волині після приєднання цього регіону до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Речі Посполитої (кінець ХVІІІ – середина ХІХ століття). Особлива увага приділена окремим аспектам існування духовних семінарій на Волині у зазначений період.

Ключові слова: парафіяльне шкільництво, духовна семінарія

Educational Activities of the Roman-Catholic Clergy of the Lutsk-Zhytomyr Dioceses in the first part of the 19th century.

Having done the analysis of the impact of the Roman-Catholic church on educational development of the Volhyn territory the author makes the conclusion that the church and cloister schools were abolished by Russian government during the first part of the 19th century. Special attention has been paid to the Roman-Catholic seminaries situated at the Lutsk-Zhytomyr dioceses.

Keywords: parochial schools, spiritual seminary

Актуальність теми цієї статті полягає в тому, що вона стосується досі ще мало вивчених, але важливих для історичної науки проблем. Геополітичні зміни в Європі наприкінці ХVІІІ століття мали безпосередній вплив на політичну, суспільно-економічну, культурну, духовну, освітню

ситуацію на терені Волині. Тоді розпочався новий період в історії поліконфесійної Волині. Він був пов'язаний із приєднанням цього регіону до абсолютистської монархії – Російської імперії. Це вплинуло на усі сфери життя Волині, в тому числі на шкільництво. Почалися процеси русифікації цього регіону, витіснення римо-католиків із сфери освіти.

Стан наукової розробки даної проблеми не є достатнім. Проблемами волинської полонії ХІХ століття, в тому числі питаннями освіти, предметно і досить інтенсивно займається польська історіографія. У 1898 році у Петербурзі вийшла праця П. Хмельовського “Тадеуш Чацький. Його життя і виховна діяльність. Біографічний нарис” [16]. Через дослідження особи Т. Чацького, автор розкрив становище шкільництва на Правобережній Україні. Визначено основні риси освітньої реформи, яка проводилась у ХІХ столітті. Подібний характер має дослідження Михайла Ролле “Волинські Афіни: Нарис історії освіти у Польщі” [23]. Важливість, наукову новизну, актуальність роботи підкреслює той факт, що у 20-х роках ХХ століття вона була двічі перевидана. М. Ролле подав короткий огляд історії освіти на Волині, розкрив питання життєвого шляху та освітньої діяльності Т. Чацького.

На початку ХХ століття значні матеріали, що стосувалися питання освіти на Волині у ХІХ столітті, друкувалися у “Рочнику Волинському”. Варто згадати “Спогади” М. Щепковського [27], “Шкільні спогади (1874-1881)” С. Михальського [20], “Короткі спогади шкільних років 1890-1900” Б. Моркевича [21], “Спогади з шкільних років у Рівному” Б. Римвіда-Міцкевича [24].

У ХХ столітті фундаментальне видання про освіту на приєднаних від Речі Посполитої до Російської імперії землях було підготовлене Лешеком Заштовтом [30]. Предметом його дослідження стало шкільництво на теренах Литви і України, які раніше належали Речі Посполитій. Робота Л. Заштовта

спирається на багатий джерельний матеріал. Він охарактеризував усі рівні шкільництва, звернув особливу увагу на російські центральні освітні установи.

У 1906 році у “Киевской старине” було поміщено статтю О. Левицького “Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах” [10]. Відомості про загальне становище поляків на Волині можна почерпнути з однієї з праць Данієля Бовуа [6]. Д. Бовуа системно підходив до вивчення різних питань, не обминувши освітнього, спираючись на обширну джерельну базу. Розглядуваним питанням присвячені дослідження Олени Огневої та Віктора Павлюка. О. Огнева звернулася до питань особи Т. Чацького [12] та діяльності друкарні домініканського монастиря у Луцьку [11]. Нею було узагальнено роботу попередників та зроблено власні обґрунтовані висновки. Проблемі шкільництва у ХІХ столітті у Російській імперії присвячено два дослідження В. Павлюка “Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку ХІХ століття” [14] та “Реформування освіти на Волині у першій третині ХІХ століття” [13]. Він дослідив стан освіти на Волині, спроби її реформування Т. Чацьким.

Мета дослідження полягає у вивченні освітньої діяльності римо-католицького луцько-житомирського духовенства після трьох поділів Речі Посполитої до середини ХІХ століття, у з’ясуванні ролі духовенства у поширенні освіти на Волині. Для досягнення цієї мети слід реалізувати наступні завдання:

- охарактеризувати парафіяльне шкільництво на Волині з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст.;
- вивчити стан римо-католицьких духовних семінарій у Луцько-Житомирській дієцезії.

Джерельна база теми дослідження є достатньо репрезентативною. Під час пошукової роботи було опрацьовано значний масив матеріалів та

документів Центрального Державного Історичного Архіву України та Бібліотеки Архівів України у м. Києві, Державного Архіву Житомирської області.

Шкільна система в Російській імперії, до складу якої увійшла Волинь, на початку ХІХ століття лише організовувалась. У той же час на загарбаних землях функціонувала одна з кращих європейських систем шкільництва – школи Едукаційної Комісії. Паралельно існувала традиційна мережа римо-католицьких та греко-католицьких парафіяльних та монастирських шкіл, яка була більш розвиненою, ніж відповідна в Російській імперії.

Едукаційну Комісію було сформовано на сеймі 1773-1775 років. Вона мала відати питаннями освіти. В її розпорядження перейшло усе майно єзуїтського ордену, скасованого 1773 року. В той же час усі єзуїтські школи були закриті. Ця комісія провела реформу шкільництва, в результаті чого процес навчання було звільнено від середньовічної схоластики [8, 385]. Едукаційна комісія здійснювала керівництво народною освітою. Отож, комісія керувала і початковим навчанням, доступ до якого мало просте населення. Однак після приєднання частини території колишньої Речі Посполитої до Російської імперії розвиток освіти в ній набув нового характеру.

24 січня 1803 року вийшов царський указ про поділ території імперії на освітні округи. У кожному окрузі визначалась одна головна школа, яка мала постачати викладачів іншим школам і керувати ними [23, 7-31]. У результаті цих заходів було утворено Віленський освітній округ, який охоплював вісім губерній: Віленську, Гродненську, Мінську, Вітебську, Могилівську, Подільську, Волинську, Київську. Куратором Віленського округу було призначено князя Адама Чарторийського – особистого друга царя Олександра І [30, 45]. Згідно указу Олександра І від 1803 року усі доходи з поєзуїтських добр 5 литовських і 3 західних (Подільської,

Київської, Волинської) губерній призначалися на освітній фонд новоутвореного Віленського округу [26, 130-185]. У Віленському окрузі ієрархія шкіл була наступною: Віленський університет – гімназії (Волинська гімназія) – повітові школи – парафіяльні школи [25, 137].

Реформа освіти, яку запроваджували в державі, була частиною загальнодержавної реформи. Вона проходила у кілька етапів і мала цілісний характер. У 1824 році була видана одна з перших освітніх інструкцій періоду реформ, яка окреслювала майбутній напрямок розвитку освіти в Російській імперії. Її автором був міністр освіти Олександр Шишков. В інструкції підкреслювалося, що освіта в усій імперії (незалежно від мови та віри учнів та викладачів) має бути російською. Навчання має проводитись російською мовою.

Протягом 1826-1835 років діяв Комітет створення наукових закладів. Результат його діяльності – складення трьох статутів, що окреслювали освітню ситуацію у державі: Статут гімназій, повітових та парафіяльних шкіл від 1828 року (оголошено лише у 1835 році); Положення про освітні округи і Статут загальноросійських царських університетів. Статут 1828 року мав дві сторони: позитивну – збільшення кількості шкіл, поширення класичної освіти; і другу – закриття польських шкіл (переважно тих, які вело римо-католицьке духовенство), було перервано тяглість освітніх інституцій, знищено розвинену шкільну сітку.

Для дітей ремісників та селян діяли римо-католицькі парафіяльні школи. Вони були однокласовими. Програма включала виклад релігії, науки читання, каліграфію і вивчення перших чотирьох арифметичних дій. Спираючись на дані 1804 року, можна стверджувати, що у Віленському освітньому окрузі із 349 викладачів, 254 (73 %) – це викладачі, що працювали у костельних та монастирських школах. Наприклад, орден піарів мав 51 викладача (15 %), домініканців – 35 (10 %). Парафіяльні школи

Віленського округу у 1803-1822 роках закінчило, у середньому, 5-7 тисяч учнів [30, 54-57].

Важливу роль у реформуванні освіти на початку XIX століття відігравали дві особистості: Адам Чарторийський і Тадеуш Чацький. Князь А. Чарторийський, як вище зазначалося, був куратором Віленського освітнього округу [16, 11]. Т. Чацький займав посаду візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. У 1805 році у “Віленському щоденнику” (“Dziennik Wileński”) була надрукована його стаття про стан шкільництва в Україні.

Тадеуш Чацький на початку XIX століття активно займався не лише справою відкриття Волинської гімназії. Значну увагу він також приділяв парафіяльним школам. За його сприяння римо-католицьке духовенство під керівництвом луцько-житомирського єпископа Каспера Цецішовського видало ухвалу, якою зобов'язувалося скласти пожертву – десяту частину доходів грошима на утримання парафіяльних шкіл у 47 місцевостях. Ця ухвала була прийнята у 1803 році. 31 серпня 1807 року вийшов указ про парафіяльні школи, план якого був укладений Т. Чацьким. Названий вище указ стосувався як міських, так і сільських шкіл, які віддавалися під безпосередній нагляд католицьких священиків і під опіку населення. Цим самим дозволялося кожному бажаючому уфундувати у своїх маєтках школи.

На початку XIX століття парафіяльні школи поділялися на два види: міські (двовідділові) і сільські (одновідділові, хоч і дозволялось у селах засновувати двовідділові). У двовідділових школах навчання тривало чотири роки. У першому відділі викладалися: читання, письмо, рахування, моральна наука, катехізм. У другому відділі удосконалювалось письмо і рахування, вивчалися практична механіка, місцева географія, з природничої історії

вивчались домашні тварини, проходило ознайомлення з городництвом, рільництвом, костельним співом.

В одновідділових школах учні поділялися на початківців і тих, хто удосконалювався. Початківців навчали за програмою першого відділу двовідділової школи, а ті, хто удосконалювався, у певні дні ознайомлювалися з науками, які були призначені для другого відділу.

У двовідділових школах навчання тривало протягом 15 вересня - 20 липня, а у одновідділових – 15 вересня - 15 квітня. До цих шкіл зобов'язувалися посилати своїх дітей незаможні громадяни (тобто шляхта) і ремісники. У тих випадках, коли сина не віддавали до школи, хоч йому вже виповнилося 6-8 років, то батьки змушені були заплатити за нього житом. Звільнити від цієї кари могла лише така умова, що школа була віддалена від помешкання. Відповідно до даних Т. Чацького, на початку 1812 року існувало 179 добре забезпечених парафіяльних шкіл [16, 20-98].

У Волинській губернії у 1829-1832 роках по повітах парафіяльних шкіл було:

15 - у Володимирському;	8 - у Кременецькому;
13 - у Дубенському;	7 - в Острозькому;
12 - у Рівненському;	7 - у Старокостянтинівському;
10 - у Ковельському;	6 - у Заславському;
10 - у Луцькому;	5 - в Овруцькому;
10 - у Житомирському;	5 - у Новоград-Волинському;

108 – загальна кількість парафіяльних шкіл [30, 55-316].

Для кращого розуміння становища парафіяльних шкіл ознайомимося з короткою характеристикою деяких з них. У 1803 року почала діяти парафіяльна школа у Мізочі, який був власністю польських магнатів Дунін-Карвіцьких [7, 322]. Ініціатива відкриття у Мізочі парафіяльної школи належала Тадеушу Чацькому [17, 24]. Т. Чацький був близьким родичем

дружини засновника школи, Кшиштофа Дунін-Карвіцького. Парафіяльна школа у Мізочі мала власний фонд, а її фундатор був також опікуном Кременецької гімназії [15, 248]. У Клевані у 1817 році за ініціативи князя Костянтина Чарторийського (брата Адама – куратора Віленського округу) відкрито школу [7, 490]. Діяла вона при повітовій шляхетській школі й мала власний фонд. У 1832 році її перетворено на російську парафіяльну школу системи Ланкастера. Існувала парафіяльна школа у Любарі, яку вели домініканці. У 1802 році у ній працювало 5 вчителів та навчалося 44 учня. Вона була ліквідована у 1833 році. При монастирі капуцинів в Острозі школа існувала до 1830/1831 років. На початку 60-х років Заславсько-Острозький деканат намагався відновити цю школу, але, через певні обставини, невдало.

Після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр. більш інтенсивними темпами почали запроваджувати російські громадські та небагаточисельні приватні школи. Якщо приватною школою керували особи римо-католицького визнання, то таку школу було зачинено до кінця 40-х років XIX століття. Навчальні програми та підручники стали на зразок російських. У звіті генерал-губернатору волинський цивільний губернатор зазначав, що у 1832 році у Волинській губернії було закрито 48 різних училищ, що їх утримувало римо-католицьке духовенство. За словами губернатора, важко порахувати, скільки юнаків у них навчалося, оскільки до парафіяльних шкіл приймали таку кількість вихованців, яку вважав необхідною настоятель і відповідно до наявних у школи коштів. До звіту додано список ліквідованих римо-католицьких монастирів, при яких знаходились парафіяльні школи Волинської губернії [4, 7-45зв].

У 1844-1845 роках боротьба росіян за повернення українського населення набуває специфічних рис. Лише православні священники отримували право опікуватися початковою освітою, яка, звичайно ж, велася російською мовою. 12 вересня 1844 року Канцелярія генерал-губернатора

розіслала справникам трьох губерній циркуляр з грифом “цілком таємно”, де вимагала надіслати перелік маєтків, у яких діти навчаються польською мовою. У більшості відповідей, які надійшли до поліції, це заперечувалося, хоча й зазначалось, що якийсь десяток заможних родин мали невеликі групи осіб, створені почасти з освітньою метою. У них траплялися і селяни, які прислужували у костелах або грали у дворових оркестрах, що їх, як водиться, утримувала шляхта. Наприклад, у маєтку княгині Марцеліни Чарторийської, уродженої Радзивілл, католицький священник з-під Рівного разом з органістом викладали абетку та катехізис восьми дітям віком 7-15 років, причому не тільки селянським. У маєтку графа Ігнатія Плятера у Рівненському повіті була музична школа, учні якої володіли польською настільки, щоб співати нею. 28 листопада 1844 року генерал-губернатор Бібіков у зв’язку із цими даними надіслав до поліції запит, у якому вимагав роз’яснень. Письмові відповіді на запит мали бути підписані звинувачуваними землевласниками. Протягом грудня вони спробували уникнути відповідальності. М. Чарторийська та І. Плятер відбули в подорожі. Згодом Ігнатій Плятер, як повідомляв рівненський справник, відмовився підписувати документ російською мовою. Він заявив, що зовсім її не знає і не може підписати того, чого не розуміє. Тому він дав пояснення польською, написавши, що утримував дітей у себе, як це робив його батько Антоній уже 50 років, “для свого власного задоволення, а коли йдеться про мову, якою вони розмовляють або не розмовляють, то він у них про це не питає і мови їх не навчає” (10 січня 1845 року). Д. Бібіков відповів особисто 24 березня 1845 року, де стверджував, що І. Плятер не може не знати російської мови і закону, що зобов’язує вживання її в офіційних документах, і не знати, що роблять його люди; як висновок суворо наказав заборонити навчання дітей чужою мовою [6, 100-102].

З мовною політикою тісно була пов'язана кадрова. Перш за все, потрібно було усунути поляків і католиків з викладацьких посад. Якщо наприкінці XVIII століття вони становили переважну більшість, то у 1839 році склали 35% від загальної кількості вчителів. У 40-50-х роках велика кількість викладачів-поляків була замінена росіянами. У школах західних губерній ще у 30-х роках була введена заборона надавати роботу вчителям-католикам, особливо тим, що народилися в цих губерніях. Однак, через постійну нестачу вчительських кадрів, цю заборону обходили [30, 228-237]. 29 вересня 1837 року директору училищ Волинської губернії було наказано розробити розпорядження про необхідність негайно припинити навчання читання і письма польською мовою. Напередодні, 31 жовтня 1836 року, Міністерство освіти заборонило навчати читати і писати польською мовою у парафіяльних школах [2, 1-7].

Католицьке духовенство отримувало освіту у семінаріях. На Волині у першій половині XIX століття діяли семінарії у Луцьку, Житомирі, Олиці. Імператорським указом від 28 квітня 1798 року Павло I віддав духовні семінарії під виняткову владу єпископату, на плечі якого було покладено обов'язок їхнього матеріального утримання. Навчання у семінаріях тривало три роки і охоплювало догматичну теологію, моральну теологію, вивчення Святого Письма, історію Церкви, канонічне право, катехетику, літургіку і низку світських предметів на першому році тощо [19, 218-219].

Відповідно до царського указу від 1843 року в Російській імперії існувало вже лише п'ять духовних семінарій: у Кам'янці-Подільському, Мінську, Тельшеві, Вільні та Житомирі. До кандидатів на священство висувалася вимога – закінчені чотири класи гімназії, або складання іспитів, відповідних четвертому класові. Час навчання в семінарії зріс до 4-6 років. Вищу теологічну освіту в імперії можна було здобути лише в Петербурзі,

куди було в 1842 році перенесено Духовну Академію з Вільна. Академія давала наукові ступені з теології та канонічного права [29, 488-496].

Указом Миколи I від 19 листопада 1843 року усі семінарії на терені Російської імперії виводилися з-під опіки єпископів і переходили під владу державної адміністрації на місцях. Фінансові витрати на утримання викладачів та вихованців теж брала на себе держава. Усі церковні фонди, з яких фінансувалися семінарії, також переходили під контроль державної адміністрації. Встановлено прокурорський нагляд за процесом навчання [5, 287-292].

Луцька римо-католицька семінарія була заснована ще 1548 року колишнім луцьким єпископом Юрієм Хвальчевським [1, 1-73]. Одним із тих, хто активно підтримував луцьку семінарію, був єпископ Фелікс Турський. У 1782 році він наказав з єпископських доходів щорічно виплачувати дві тисячі польських злотих для утримання професорів. Відомий історик Адам Нарушевич (майбутній луцький єпископ) передав семінарській бібліотеці книгозбірку [3, 4-9]. Станом на 1838 рік капітали семінарії становили 51,5 тис. крб. сріблом [1, 62]. Луцьку семінарію єпископство вважало за головну семінарію в дієцезії. У 30-х рр. XIX ст. тут навчалось близько 25 семінаристів. До програми навчання цієї семінарії, крім обов'язкових предметів, входили церковне право, французька мова, історія [5, 287-292].

Семінарію у Житомирі у 1750-х роках заснував краківський єпископ, князь Каєтан Солтик (раніше – київський єпископ) [1, 68]. Теологічні студії у житомирській семінарії викладав о. Каспер Боровський (пізніше – луцько-житомирський єпископ) [25, 137]. Серед професорів духовної семінарії був моголівський архієпископ Болеслав-Єронім Клопотовський [28, 204-206]. У 1785 році єпископ Каспер Цецішовський написав Положення для внутрішнього життя житомирської семінарії, яке було затверджене. Згідно цього статуту навчання тривало два роки і включало виклад Святого Письма,

моральну теологію, догматику, історію Церкви, філософію. На той час у семінарії нараховувалося лише шестеро вихованців. З часом процес навчання було розширено наступними предметами: канонічним правом, екзегетикою Святого Письма, гомілетикою, іноземними мовами, географією Палестини тощо. Єпископ К. Цецішовський, щоб остаточно забезпечити стабільне фінансування семінарії, власним коштом збудував та заселив у степу коло Фастова село Фастівку, доход від якого повністю спрямував на потреби семінарії. У 1827 році в семінарії навчалося 10 вихованців, а 1832 року – 4. Скорочення кількості семінаристів пояснюється, передусім, скороченням рівня доходів з маєтку в с. Фастівка та наданням луцькій семінарії більшої ваги з боку керівництва дієцезії як базовому духовному навчальному закладові [5, 287-292].

Князь Альбрехт Станіслав Радзивилл у 1631 році заснував семінарію в Олиці. У 1842 році в ній навчалося четверо семінаристів. Семінарію було закрито, а фонди об'єднано з Луцькою у 1843 році [1, 72].

Входження Волині до складу Російської імперії зумовило характер подальшого розвитку шкільництва на цих теренах. Російська царська влада Волинь, як й інші приєднані території, трактувала як російську історичну спадщину. Таким чином цей регіон потрапив наприкінці XVIII століття у виключну залежність від наказів московської адміністрації. Ці події мали безпосередній вплив на шкільництво, яке наприкінці XVIII століття на Волині було повністю польським. Основним завданням, яке стояло перед російським урядом, була уніфікація приєднаних земель з основною частиною імперії. Це було можливим лише за умови зменшення ролі поляків у цьому краї. З цією метою проводилась політика русифікації. Уряд намагався витіснити поляків не лише з суспільно-політичного та економічного життя Волині. Антипольську діяльність влади було спрямовано і на обмеження культурного впливу поляків на населення краю. У зв'язку з цим царська

влада робила спроби ліквідувати польське шкільництво, замінити його російським. А це означало розвинену освітню систему, в якій гармонійно злились місцева та європейська шкільні традиції, замінювали слаборозвиненою, такою, яка лише формується. Для місцевого населення Волині, яке у своїй переважній більшості було українським, це означало, що полонізація замінюється русифікацією.

Найнижче у ієрархії навчальних закладів знаходились парафіяльні школи, які, в основному, утримувалися за рахунок римо-католицького духовенства. Вони призначались для дітей найбідніших суспільних верств. Парафіяльне шкільництво було повністю у руках католицького духовенства, від якого, у значній мірі, залежало фінансування цих шкіл. На теренах Волині традиція парафіяльного шкільництва була давньою, чого не можна сказати про російське. Для потреб духовенства у першій половині XIX століття на Волині діяли семінарії в Олиці, Житомирі, Луцьку.

Джерела та література:

1. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві (далі ЦДАУК). – Ф. 442: Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 788а. – Спр. 223: Справа про влаштування римо-католицьких духовних семінарій.
2. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Од. зб. 212: Справа про опікуна Волинської губернської гімназії Б.Підгороденського і його клопотання у справі викладання польської мови в училищах.
3. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 52: Справа про існування приватної школи в селі Бистраках, у якій шляхтич Л. Марчинський навчає дітей колоністів польській мові.
4. ЦДАУК. – Ф. 707: Канцелярія попечителя Київського навчального округу. – Оп. 1. – Спр. 732: Справа про відкриття в окрузі світських навчальних закладів замість ліквідованих римо-католицьких.
5. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000.
6. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996.
7. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К., 1973.
8. История Польши. – М., 1956. – Т. 1.
9. О. Ковалів В.-Й. Архієпископ Каспер-Казимир Цецішовський // Воляння з Волині. – 1997. – № 4 (17). – С. 36-39.
10. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская Старина. – 1906. – март-апрель. – С 421-432.
11. Огнева О. Діяльність друкарні домініканського монастиря в Луцьку // Матеріали VI-ї Острівської Науково-Краєзнавчої Конференції “Остріг на порозі 900-річчя” 1995 рік. – Остріг, 1996. – С. 156-157.

- 12.Огнева О. Тадеуш Чацький в історії Волині // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa.* – Zamość, 2000. – S. 139-140.
- 13.Павлюк В. Реформування освіти на Волині в першій третині XIX ст. // *Наукові записки Університету “Острозька академія”: Історичні науки.* – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 82-94.
- 14.Павлюк В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник: Серія “Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”.* – Житомир, 1998. – Т. 18.
- 15.Aftanazy A. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Wrocław, 1994. – Cz. III: *Ziemie ruskie Korony.* – T. 5: *Wojewódstwo Wołyńskie.*
- 16.Chmielowski P. *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny.* – Peterburg, 1898.
- 17.Dunin-Karwicki J. *Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wołyńskie opowiadania historyczne.* – Warszawa, 1901.
- 18.Filipowicz T. *Album kapłanów dyecezyi Łucko-Żytomierskiej i Kamienieckiej.* – Lublin, 1917.
- 19.Ks. Kumor B. *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // Historia Kościoła w Polsce.* – Poznań; Warszawa, 1979. – T. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918.
- 20.Michalski S. *Wspomnienia szkolne (1874-1881/1882) // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 159-165.
- 21.Morkewicz B. *Krótkie wspomnienia z lat szkolnych 1890-1900 // Rocznik Wołyński.* – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 165-172.
- 22.Popek L. *Świątynie Wołynia.* – Lublin, 1997. – T. I.

23. Rolle M. Ateny Wołyńskie: Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923.
24. Rymwid-Mickiewicz B. Wspomnienia z lat szkolnych w Równym 1900-1906 // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 250-261.
25. Sobolewski F. Dzieje kościoła parafialnego w Bereźnicy na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. VII. – S. 88-138.
26. Stecki J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. I.
27. Szczepkowski M. Wspomnienie // Rocznik Wołyński. – Równe, 1937. – T. V i VI. – S. 153-159.
28. Sztabachowski F. Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926.
29. Bp. Urban W. Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – T. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918.
30. Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997.